

ՀՏԴ 82 (479.243)

Գրականագիտություն

Վիկտորյա Վասիլյան
ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետ,
Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի հայցորդ
v.vasilyan@mail.ru

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԳՈՒ» ՎԵՐԱՇՆՈՒՆԴԸ «ՄԱՅՐ ԱՐՑԱՅԻՆ»

Հոդվածում քննարկվում է «Մայր Հայաստան» հուշարձանների կերտման և նրանց արմատների ծագման խնդիրը: Այսպիսով, մենք տեսնում են, թե ինչպիսի գաղափարական և պատկերագրական փոփոխություններ կրեց «Մայր Հայաստանի» թեման և ինչպես վերափոխվեց «Մայր Արցախի»: 1860-ական թվականներից Մայր Հայաստանի գաղափարը միաձուլվել է «Ոգի Հայաստանի» պատկերի հետ և լայնորեն ներթափանցել ազատասիրական գաղափարախոսության մեջ: Ապրել է բուն ժողովրդի ճակատագիրը, ստացել նորանոր տիպեր, մարմնավորվել ամեն սերնդի հետ ժամանակի և ոգու հրամայականի համահունչ:

Բանալի բառեր - Մայր Հայաստան, Մայր Արցախ, Բերդաշեն, Աղջկաբերդ, Հայաստանի ոգի, Հաղթանակի հուշակոթող, ԼՂՀ

Виктория Василян,
Факультет истории ЕГУ
Соискатель кафедры археологии и этнографии
v.vasilyan@mail.ru

ВОЗРОЖДЕНИЕ "ДУХА АРМЕНИИ" В "МАТЕРИ АРЦАХА"

В статье рассматривается вопрос о создании памятников Матери Армении и о их корнях. Таким образом, мы видим какие идеологические и иконографические изменения произошли с темой "Матери Армения" и как она превратилась в "Мать Арцах". В 1860-е годы идея "Мать Армения" объединилась с образом "Духа Армения", и широко проникла в свобододолюбивую идеологию наций. Она жила судьбой своего родного народа, получила новые типы, воплотилась в каждом поколении, в соответствии с императивами времени и духа.

Ключевые слова: Мать-Армения, Мать -Арцах, Бердашен, Akhchka berd, Дух Армения, Монуменст Победы, НКР.

Victorya Vasilyan,
History Faculty of YSU
A post-graduate student of the chair of Archeology and Ethnography
v.vasilyan@mail.ru

THE REBIRTH OF "SPIRIT OF ARMENIA" IN THE "MOTHER ARTSAKH"

The article discusses the rebirth of the creation - The Monuments of Mother Armenia, and its roots. Thus, we see what the theme "Mother Armenia" underwent some ideological and iconographic and involved into "Mother Artsakh." In 1860s the idea of "Mother Armenia" has teamed up with the image of "the Spirit of Armenia", and widely penetrated into the ideology of freedom-loving nation. She lived the fate of her own people, received new types embodied in every generation, in accordance with the imperatives of time and spirit.

Keywords: Mother Armenia, Mother Artsakh, Berdashen, Akhchka berd, Spirit of Armenia, Victory Monument, NKR

Խնդրո առարկան վերաբերում է «Մայր Հայաստանի» կամ «Ոգի Հայաստանի» թեմայի գաղափարաբանության և պատկերագրության ծագմանը և նրա հետագա վերափոխումներին Խորհրդային Միության տարիներին Հայաստանում՝ «Մայր Հայաստանի» (Նկ. 1) և Արցախում՝ «Մայր Արցախի» (Նկ. 3, 4): Մույն խնդրի արդիականությունը այն է, որ առաջին անգամ փորձ է արվում ներկայացնել Հայաստանի և Արցախի «Մայր Հայաստան» հուշարձանների պատկերագրության և իմաստաբանության համեմատական զարգացման ուղին՝ հետազոտական հիմք ընդունելով քննարկվող հիմնահարցերի, փաստական նյութի վերլուծության, պատմական, ազգագրական և արվեստաբանական համադրման և ընդհանրացման մեթոդաբանությունը:

Ազատագրական պայքարի բովում հայ կինը ոչ միայն դարձավ այդ պայքարի խորհրդանիշ ոգին, այլև զենքը ձեռքին՝ կանգնեց հայ զինվորի կողքին՝ հանդիսանալով նրա զինակիցն ու դրոշակակիրը: Հայ ռազմիկ կնոջ կերպարը, սկիզբ առնելով Ավարայրի հերոսամարտից, դարեր շարունակ հարստացվել է նոր կերպարներով՝ ի հավաստումն հայ կնոջ ազգային աննկուն ոգու ու աննահանջ ձգտման¹:

¹ «Հայուհիներ», Հտ. 1, Երևան, 2011, էջ 10:

«Մայր Հայաստանի» կերպարը առաջին անգամ ծագեց որպես ազգային-ազատագրական շարժման խորհրդանիշ¹: Նրա հեղինակն էր նկարիչ, գրող, հրապարակախոս Ճանիկ Արամյանը², որը այն տպագրեց 1860թ-ին Փարիզում «Դասարան Հայկազն մանկանց»³ դասագրքում⁴:

Նկարի տակ գրված է «Ոգի Հայաստանեայց»⁵ և կարծես հուշում է հայերի վաղեմի երազանքը. ազատագրված տեսնել հայրենի հողերը օտարի բռնապետությունից հայի քաջության ոգով և միացյալ հայրենիքում ազատ շրջել հարազատ վայրերով: «Հայաստանի Ոգին»⁶ միակն էր, որ կարող էր շրջել կորուսյալ հայրենիքի ավերակների վրա, հովանավորել իր գավալներին և հնարավորություն ուներ անտեսանելիորեն պաշտպանելու մայր հողը օտար բռնապետների ավերածություններից: Այս թեման լայնորեն տարածվեց 19-րդ դարից սկսած և դարձավ հայկական ազգային-ազատագրական պատաստների, զինանշանների, թատերական վարագույրների, փորագրանկարների, արծաթյա և փայտյա դեկորատիվ-կիրառական իրերի, ասեղնագործ և ձեռագործ կարպետների, նամականիշների, գրքերի և գորգերի նկարագրողական սիրված պատկերաստիպ (Նկ. 5):

Մայր Հայաստանի կերպարի ու գաղափարաբանության հաջորդ փոփոխությունը եղավ 1918-1920թթ.⁷: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծումով նոր իրադրություն ստեղծվեց, վերականգնվեց շուրջ 600-ամյա կորցրած պետականությունը: Իրականացավ հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը: Հայաստանը այլև չէր կարող լինել հռչակված, բոկոտն, խեղճ, որդեկորույս, նստած և ձեռքը այտին դրած: Հատկանշական է, որ 1918 թ.-ի մայիսի 28-ին առաջին հանրապետության ստեղծումով հուսահատ կնոջ կերպարը փոխարինվեց պայքարող և ռազմիկ կնոջ կերպարով՝ մի ձեռքին սուր, իսկ մյուս ձեռքով իր գավալներին կոչ էր անում գնալ պատմական հայրենիք և ազատագրել այն օտար գերությունից, նա հաստատական կանգնած էր՝ պատրաստ պաշտպանելու իր հայրենի երկիրն ու հողը: Գաղափարը մեկն էր. ազատ-անկախ և միացյալ Հայաստանի ստեղծումը: Այսինքն՝ Հայաստանի կերպարը ամեն ժամանակաշրջանին բնորոշ փոփոխում էր իր էությունը՝ որպես կորուսյալ հայրենիքի մայր և պայքարող հերոս կին:

Պայքարող Մայր Հայաստանի հերոսական կերպարը նոր վերածնունդ ապրեց 1945թ.-ից հետո Խորհրդային արվեստում⁸: Խորհրդային երկրներում հիմնվեցին «Մայր հայրենիքը» և Հայրենական պատերազմը գովերգող Հաղթանակի հուշակոթողներ: Նույնիսկ XX դարի երկու Համաշխարհային պատերազմները չվերացրին կնոջ իդեալը և հզոր պաշտամունքը⁹: «Մայր Հայաստանի» տիպով հուշարձաններ կանգնեցվեցին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Արցախում:

Արցախում երկրամասի հավաքական խորհրդանիշը և ամենասիրված հուշարձանախումբը դարձավ «Մենք ենք, մեր սարերը» կարմիր տուֆից քանդակը, որը հեղինակել է Սարգիս Բաղդասարյանը, ճարտարապետ՝ Յ. Հակոբյան 1967թ. (Նկ. 6): Ժողովուրդը ի սկզբանե այն անվանեց նաև «Տատիկ ու պապիկ»: Այս կոթողն իրապես քարացած մի երգ է, որը միանգամայն տարբեր էլեկտրոններով հնչեց իր կառուցման օրից մինչև այսօր ընկած համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում: Մինչև 1988 թվականը Տատիկի և պապիկի հայացքում խտացած էր այն լուռ ցասումը, որը կար ամեն արցախցու սրտում Արցախին պարտադրված ապագայի համար, և պատահական չէ, որ տատիկն ու պապիկը համեմատվում էին Արարատի մեծ ու փոքր գագաթների հետ, որը միաժամանակ խորհրդանշում էր թե՛ Արցախի հարատևումը մեր բիրտիական լեռան նման և թե՛ ենթագիտակցական այն վախը, որ հանկարծ գուցե մի օր էլ նա չարժանանա մեր մայր լեռան ճակատագրին:

Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղի տարածքում է գտնվում ԼՂՀ-ում կառուցված ամենաբարձր հուշարձանը (Նկ. 3, 4): Մեծ Հայրենական պատերազմում զոհված արցախցիների հիշատակին նվիրված հուշարձանը կառուցվել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտի քառասունամյակին և իր տիպով բավականին նմանվում է Երևանում և Գյումրիում կանգնեցված համանուն հուշարձաններին: Հուշարձանն իրենից ներկայացնում է այլումիսից ձուլված և ձեռքին դափնու ճյուղ բռնած կնոջ արձան, որը ներկայացված է արցախցի պայքարող և աննկուն հերոսուհու տիպով: Դեռատի աղջիկը ներկայացված է ազգագրական տարազով, գլխաշորով և ճակատնոցով: Նրա բարձրությունը 32 մետր է: Գյուղից 3 կմ հեռավորության վրա հյուսիսային մասում է գտնվում այն բարձրադիր սարը (երկ լեռնագագաթով), որը տեղացիներն այժմ էլ անվանում են բերդ, կուսաբերդ, Աղջկաբերդ և որի հետ կապված առասպելներն ու անվանումը նմանվում են Դիլիջանում գտնվող Աղջկաբերդի առասպելներին¹⁰: Արցախի հզոր օրիորդի կերպարի հետ կապված են շատ առասպելներ. ստորև կներկայացնենք երկուսը.

Ա. Անհիշելի ժամանակներում այստեղ ապրում էր հայրենի լեռների պես հպարտ, Արցախի կուսական անտառների եղնիկի պես չքնաղ, բայց նաև քաջ ու համարձակ մի աղջիկ: Նա սիրում էր իր հայրենակից քաջ կորիճներից մեկին, որը նույնպես անսահմանափակ նվիրված էր աղջկան: Մակայն թշնամու դեմ մղված մարտերում

¹ Ղազարյան Մ., «Ու՞մ ողբն է» (Մի գորգի տարօրինակ պատկանելիության մասին), «Երեկոյան Երևան», 1989, մայիսի 15, էջ 3:

² Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտ 9, Եր., 1983, էջ 316:

³ Հակոբյան Մ., Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 71-76:

⁴ Արամյան Ճ., Դասարան Հայկազն մանկանց: Առաջին եւ երկրորդ մաս, Փարիզ, 1860, էջ 94:

⁵ Հակոբյան Մ., Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 73:

⁶ Բազմավեպ, 1844, №17, էջ 271-272:

⁷ Դեմոյան Հ., Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ. Դրոշներ. Պարզկներ, Երևան, 2012, էջ 286:

⁸ Վասիլյան Վ., «Հայաստանի» կնոջ կերպարով անձնավորումը եվ նրա չորս պատկերագրական տիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, 435:

⁹ Վասիլյան Վ., Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Ա հատուկ. Երևան, 2013. էջ 209-223:

¹⁰ Էլյարյան Ի., Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձաններ, Երևան, «Հայաստան», 1980, 39-40:

գոհվում է աղջկա սիրած երիտասարդը: Աղջիկը երկար սգում, ողբում է այդ կորուստը և երգվում սրբորեն պահել տղայի նկատմամբ ունեցած սերը: Անցնում են տարիներ: Աղջկա գեղեցկության համբավը տարածվում է ամենուրեք:

Եվ ահա նրա օտար երկրպագուներից մեկը որոշում է գեղեցիկ ուժով տիրանալ նրան: Աղջիկը բարձրանում է բերդի գագաթը, այնտեղ դղյակ կառուցում և պատսպարվում: Հայ կտրիճները պաշտպանում են աղջկան: Սակայն թշնամին նոր ու մեծ ուժով է պաշարում բերդը, զրկում այն ջրից, հույս ունենալով, որ աղջիկը ծարավից կհանձնվի: Քաջարի գեղեցկուհին, հավասարի մնալով իր երդմանը, ժայռի կատարից եղնիկի նման ցատկում է դեպի անդնդախոր ձորը: Ասում են, որ բերդասարի ստորոտում այժմ էլ բխող աղբյուրը ժայթքել է աղջկա ընկած տեղում: Ահա այդ ժամանակվանից ժայռասարը կոչվում է «Աղջկաբերդ»¹:

Բ. Մյուս լեգենդի համաձայն մոնղոլները մի հայ գեղջկուհու ցանկացել են առևանգել: Վերջինս էլ փրկություն գտնելու համար ցատկել է գյուղի «Աղջկաբերդ» կոչվող լեռան բարձունքից և ողջ մնացել, իսկ ողջ մնալու գաղտնիքը նրա լայնափեշ զգեստն էր: Այն տեղում, որտեղ աղջիկը ցատկել է, լիճ է գոյացել: Հետագայում, որպես հերոսական կնոջ մարմնացում Աղջկաբերդի դիմացի լեռան վրա կառուցվում է հուշարձան-թանգարանը: Հուշարձանը պատկերող կնոջ մի ձեռքին թուր է, մյուս ձեռքին՝ հավերժություն խորհրդանշող դափնու տերև: Ու թեև հերոսական կինը պատկերող հուշարձանը դեռ Արցախյան մարտերի ժամանակ բազմիցս վնասվել է թշնամու գնդակից, բայց մինչ այսօր կանգուն է՝ ի նշան հայի հաղթական կերպարի ու անհողորդ կամքի: Արցախ աշխարհի Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղը չորս կողմից պարուրված է լեռների մեջ, իր մեջ ամփոփում է պայքարող մարդու մի ամբողջական կերպար:

Անցնում են դարեր, բայց հայը չի կորցնում հանուն հայրենի հողի և հավատի պայքարելու հաստատակամությունը: Մեծ, ազատ, անկախ հայրենիքի լույսն է հաղթանակում հայերիս սրտում և մղում անհավասար և անվերջ գոյամարտի:

Այս գոյամարտում շուրջ հազար տարվա երկիրը իր հոգու սուրբ կանչով թողել է կյանքն ու հանուն այդ կյանքի կոմվելով գոհվել, գոհվելով հառնել ու ազատ կյանքի համար օրավուր գոյամարտ մղել: Հայը ըմպել է դառնության բաժակը մինչև հատակը, վրեժի ցատումն է ապրել... Փոքրիկ լեռնային երկիրը դրախտ, որ հազար տարի չէր եղել ազատ, հիմա բռունցքված վրեժ էր երգում, ու «Ոգով» արդար ազատության կռիվն էր կրում իր քաջամարտիկ զավակների հետ: Նա մեն-մենակ կանգնած էր, օտար, թշնամի հարևաններով լոկ շրջապատված ու մեծ աշխարհի պատանդական հայացքի ներքո: Եվ հաղթանակը ամեն մտքից վեր հրաշք էր իրավ, զարմանք էր բոլոր մեծագոր տերությունների համար, այս հաղթանակը զինն էր մեր արյան, բայց նաև կամքի, ամուր հավատքի: Ինքնագոհության կենաց պարզն էր այն անմահներին, ում հիշատակի աղոթքն ենք շնջում և պայծառ հպարտության արցունքով անվանում հայ նահատակներ:

Վերջապես տունդարձ էր ապրել Հայաստանի կորուսյալ, վտարյալ ոգին, հայրենի գիրկն էր ընկել և ազատորեն լսում էր իր հոգու աստվածային ձայնը: Վիրավորների ցավի ճիչերի և փամփուշտներից գոհված որդիների մեջ տառապող, մահու չափ հոգնած «Մայր Հայաստանը» վերստին գտել էր հոգու և մտքի անդորրը, կյանքի հավատը: Աստվածային սերը կրելով՝ հայը իր որդուն տվեց, եղբորը, հորը, քրոջը, աղջկան պայքարի մղեց, հայն այս պայքարում հավատով հաղթեց: Հաղթանակած «Հայաստանի ոգին» պահապան է իր սուրբ զինվորներին՝ երկիրը կեղեքող օտար հրոսակների դեմ պայքարում:

Մայր հայրենիքի աննկուն ոգու և պայքարելու ուժի հավաստիքն է, որ շուրջ մեկ դար է անցել, սակայն նույն կերպ էր խորհում արվեստագետ Ա. Ֆեթվաձյանը «Մայր Հայաստանի և ազատ հայրենիքի» մասին. «Այո՛, անկարելի է Հայ լինել, մի քիչ սիրտ ունենալ եւ չի մորմոքիլ տեսնելով մորթուած քաղաքակրթութեան, հին ազնուական արժէքների այնքա՛ն ընդարձակ աւերանքը... Այսօր այրիացած և թշուառ, կողոպտուած ու մերկացրած երբեմնի իւր շքեղ հանդերձանքից, բայց Հայաստան կայ եւ կպարի իւր բարձրավանդակում: Նա իւր կոչումին եւ արժէքին գիտակից, հաւատքով է, որ ինքն մէնակ իւր ուժերով կը հասնի մի օր ցույց տալու, ում հարկն է, որ նա բարձր է ինչպէս իւր սարը եւ կուռ, ինչպէս քերծը: Նա չի թողնելու որ վարնոցը վարերեն հասնի մինչեւ վերը, թէկուզ վարնոցը ունենայ էլ անդալու տաղանդը: Նրա մոտ թառելու կը գան արծիւները միայն եւ ոչ ոք ոտերով չի արատաւորելու իւր սահմանի ձիւնի մաքրութիւնը:

Եւ երբ կը խորհիք, կը զգաք, որ այդ ամենը մերն է, թէկուզ խաթարուած՝ բայց մերն է, Հայութեան առանձնայատուկ համով ու հոտով, թոյր ու բոյրով մերը, մեր երկնքի տակ, մեր արեւի լուսով կենդանի ու կենսալի, ձեր էութեան ներքին մտերմութիւնների մէջ մի բան կիսայտայ դուք կզգաք, որ մենք էլ դրա՛նցն ենք... Եւ ահա սիրտդ կելլէ հազագիդ մէջ դէմ կառնէ եւ արտասուքը կը պղտորեն աչքերդ...»²:

Կանայք ռազմի դաշտում գենք են վերցրել և տղամարդու հետ պայքարել հանուն հայրենիքի ազատության և հավատի հաղթանակի: Իսկ երբ մայրերն են գենք վերցնում, այդ պահից արդեն թշնամին պարտվում է: Հայրենիքն էլ է մայր, և մայրն էլ հայրենիք. մորից է սկսվում հայրենիքը, դրա համար էլ սահմաններ չունի, հայրենիքը մեր սիրտ սահմաններն են: Զինվորի մայրը և երկրի պահապանը նաև զինվոր է, որը հանուն որդու գենք է վերցնում և պայքարում սեփական զավակների ազատության համար³: «Մայր Հայաստան»-ի ձեռքի թուրը ոչ միայն արտաքին ատրիբուտ է, այլ ավելի շուտ կարևոր կերպարային դետալ, որը սիմվոլիկ իմաստով բացահայտում է խաղաղ հողի գաղափարը: Մարտական քաջությունն ու առաքինությունը և մայրության ուժը այստեղ միասնական են և համաձուլված⁴:

¹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, 208, 209, 218:

² Հայաստանի կոչնակ, Հունվար 6, 1923, vol. XXIII, Մամուկ Հայաստան, նկ. Ա. Ֆեթվաձեանի, The Gotchnag, 287 fourth avenue, new york, n.1, 1923 թիվ, համար 39, էջ 1235:

³ Վասիլյան Վ., Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը//«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա հատոր, Երևան, 2013, էջ 209-223:

⁴ Зубов Б., Ара Арутюнян. Альбом, Москва, 1986, էջ 33:

«Մայր Հայաստան» ուներ որոշակի պատգամ. հավատի և հայրենիքի նկատմամբ սիրո շնորհիվ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ պայքարել է հանուն սեփական ազատության: Հավատի համար բազմաթիվ դարեր թափվել է հայի արյունը: Հայրենիքի և հավատի միավորումը սրբագործվեց Մարդարապատի և Ղարաբաղյան հերոսամարտերի հաղթանակներում¹:

Եվ եթե յուրաքանչյուր հորեյան իմաստավորումն է նաև տեղի ունեցած իրադարձության, ԼՂՀ անկախության հռչակման 25-րդ տարեդարձի կարևորագույն պարտականություններից մեկը պետք է լինի հետպատերազմյան ներկա և գալիք սերունդներին հիշեցնել, թե ինչ գնով է ձեռք բերվել այսօրվա հաղթանակը և անկախությունը: Չկորցնենք այն կամքն ու հաստատակամությունը, որով պայքարել են քաջ հայորդիները՝ հանուն ազատ Արցախի և «Մայր Հայաստանի» անկախության:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, մենք տեսնում են, թե ինչպիսի գաղափարական և պատկերագրական փոփոխություններ կրեց «Մայր Հայաստանի» թեման և ինչպես վերափոխվեց պայքարող «Մայր Արցախի»: 1860-ական թվականներից Մայր Հայաստանի գաղափարը միաձուլվել է «Ոգի Հայաստանի» պատկերի հետ և լայնորեն ներթափանցել ազատասիրական գաղափարախոսության մեջ²: Ապրել է բուն ժողովրդի ճակատագիրը, ստացել նորանոր տիպեր, մարմնավորվել ամեն սերնդի հետ՝ ժամանակի և ոգու հրամայականին համահունչ:

Մայր Հայաստանի հերոսական կերպարը նոր վերածնունդ ապրեց 1945թ.-ից հետո Խորհրդային արվեստում³: Խորհրդային միության հաղթանակի հուշակոթողներ կանգնեցվեցին Հայաստանում և Արցախում:

Հետաքրքիր է, որ հիմնականում նրանք դասակարգվում էին երեք խմբի.

Ա. Մայր երկրի հաղթանակը և հովանավորությունը խորհրդանշող աստվածուհիների կերպարներ,

Բ. Որդեկորույս, սգացող մոր և զինվորի հուշարձաններ,

Գ. Ժողովրդի մեջ արմատացած և ազգագրական հանդերձանքով ներկայացվող, ուժեղ առասպելական կանանց կերպարներ՝ թագուհիներ, սրբուհիներ, հերոսուհիներ⁴:

Գրականության ցանկ

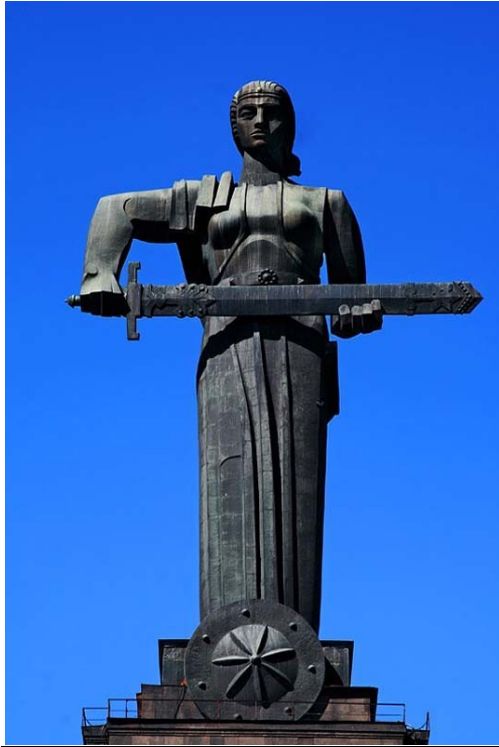
1. «Հայուհիներ», Հտ. 1, Երևան, 2011, էջ 10:
2. «Բազմավեպ», 1844, №17, էջ 271-272:
3. **Зубов Б.**, Ара Арутюнян. Альбом, Москва, 1986, էջ 33:
4. **Արամեան Ճ.**, Դասարան Հայկազն մանկանց: Առաջին եւ երկրորդ մաս, Փարիզ, 1860, էջ 94:
5. **Դեմոյան Հ.**, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ. Դրոշներ. Պարզներ, Երևան, 2012, էջ 286:
6. **Էլլարյան Ի.**, Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձաններ, Երևան, «Հայաստան», 1980, 39-40:
7. **Հակոբյան Մ.**, Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 71-76:
8. Հայաստանի կոչնակ, Հունվար 6, 1923, vol. XXIII, Մանուկ Հայաստան, նկ. Ա. Ֆեթվաճեանի, The Gotchnag, 287 fourth avenue, new york, n.1, 1923 թիվ, համար 39, էջ 1235:
9. Հայկական Մովետական Հանրագիտարան, Հտ 9, Եր., 1983, էջ 316:
10. **Ղազարյան Մ.**, «Ու մ ողբն է» (Մի գորգի տարօրինակ պատկանելիության մասին), «Երեկոյան Երևան», 1989, մայիսի 15, էջ 3:
11. **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Երևան, 1969, 208, 209, 218:
12. **Մարտիկյան Հ.**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Հտ. 1, Երևան, 2009, էջ 29-30:
13. **Վասիլյան Վ.**, Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Ա հատոր, Երևան, 2013, էջ 209-223:
14. **Վասիլյան Վ.**, «Հայաստանի»՝ կնոջ կերպարով անձնավորումը եվ նրա չորս պատկերագրական տիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, 418-435:

¹ **Վասիլյան Վ.**, Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը, էջ 223:

² **Հակոբյան Մ.**, Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 75:

³ **Վասիլյան Վ.**, «Հայաստանի»՝ կնոջ կերպարով անձնավորումը եվ նրա չորս պատկերագրական տիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, 435:

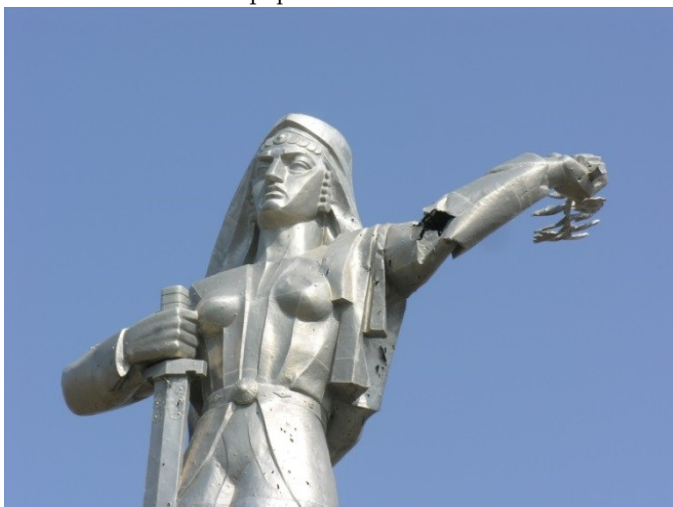
⁴ **Մարտիկյան Հ.**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Հտ. 1, Երևան, 2009, էջ 29-30:

Նկար 1

Նկար 2

Նկար 3

Նկար 4

Նկար 5

Նկար 6